

СИНКРЕТИЗМ ХРИСТИЯНСЬКОГО ТА ДОХРИСТИЯНСЬКОГО СВІТОГЛЯДІВ У ПОХОВАЛЬНОМУ ОБРЯДІ УКРАЇНЦІВ (НА МАТЕРІАЛІ ФРАЗЕОЛОГІЇ)

У статті йдеться про виникнення та сучасне функціонування українських фразеологізмів, пов'язаних з уявленнями про смерть і обрядом поховання. Констатовано, що визначальною рисою їх є поєднання християнських і дохристиянських вірувань українців та практична реалізація цих вірувань у конкретних обрядодіях.

Ключові слова: фразеологічна одиниця, поховальна обрядовість, обрядодія, традиція, звичай.

Українці загалом є переважно двовірні. Це виявляється у вшануванні ними християнських святих і в їхньому поклонінні водночас уособленим силам природи, у синкретизмі обрядової практики.

А. Колодний

Кожний світогляд має свій шлях (зародження, розквіт, занепад) і тією чи іншою мірою відчуває впливи інших світоглядів або ж сам впливає на них. У процесі такої взаємодії усі світоглядні системи змінюються як загалом, так і окремими своїми елементами. Це означає, що, наприклад, кожна зі світових сучасних релігій має коріння в анімізмі, фетишизмі, магії тощо. Тому завжди дуже цікаво на тлі сучасного окреслювати той давній пласт, який так чи інакше на різних рівнях зберігається у свідомості людини ХХ – ХХІ ст.

Коли говорять про розвиток світогляду (релігії) східних слов'ян і зокрема українців, здебільшого наголошують на накладанні християнства на язичництво і використовують термін *двовір'я* (див., приміром, епіграф до нашої статті). Проте перш, ніж безпосередньо перейти до аналізу двовір'я українців у поховальному обряді і відображенні його у фразеологічних одиницях (далі – ФО), хочемо уточнити кілька моментів. По-перше, – пригадати і підтримати думку М. Моторина й М. Невського про те, що „злиття язичництва і християнства не є механічним (підкреслено нами. – Т. С.), це, скоріше, синкретизований, але водночас **цілісний світогляд** (виокремлено нами. – Т. С.)” [8, с. 13] (отже, *двовір'я* українців розуміємо саме так). По-друге, поняття *язичництво* використовуємо не у вузькому розумінні як „етнічну релігію українців” [6], а в широкому – як первісні форми світогляду (релігії) і тип мислення, що їх вивторив. По-третє, термін ФО також використовуємо у широкому розумінні.

Отже, чому саме поховальний обряд і чому фразеологія?

Під час кожного українського (і не лише!) релігійного свята до сьогодні частково збережені обряди, які повинні повернути до живих прихильність надприродних сил. Тому „у синкретичному поєднанні християнської віри і народної обрядовості можемо зауважити три об'єднані між собою аспекти: актуалізацію істин про християнську віру і життя Христа, прагнення забезпечити собі сприяння та опіку надприродної сили і поєднання з померлими пращурами” [18, с. 422]. Особливо важливу роль відігравала, а подекуди й сьогодні відіграє, обрядовість, пов'язана зі смертю та похованням, коли турбота про тіло і душу померлого переплітається з діями, спрямованими на охорону живих. Очевидно, відсутність інформації з потойбіччя посилювала і посилює страх перед ним, і навіть християнство до кінця не може усунути його з „колективного несвідомого”. Тому більшість обрядодій покликані утверджувати думку про чергування смерті й народження, зберігати волю до життя й активної діяльності. Цікаво й те, що в сучасних поховальних звичаях (на відміну, наприклад, від весільних обрядів) найбільше збережено архаїчних рис різночасового походження (трипілля – кремація, скіфо-сарматська доба – могили (кургани), поминальні страви, слов'янська доба – (човен-)домовина). Без сумніву, і християнський світогляд у поховальній обрядовості виражений чи не найповніше як утвердження засад особистої відповідальності людини перед Богом за свої земні вчинки і думки. Симвіоз небесного і земного дав змогу переносити християнську (небесну) символіку на цілком земні справи. Наприклад, до сьогодні після похорону відбувається поминальний обід, який розпочинається „язичницьким” коливом з викладеним на ньому хрестом. Під час поминок про покійника звичайно говорять: „Нехай з Богом спочиває та нас не скоро до себе дожде”, – і кладуть небіжчикові окрему ложку на стіл або на покуті під образами (він, як і живі, має потребу в їжі).

Культуру кожного народу, зокрема духовну, варто чи не найбільше досліджувати у зв'язку з мовою, а звернення до ФО усного народного мовлення, найтісніше пов'язаних із звичаями та обрядами, має вагоме значення для її аналізу та збереження. І навпаки, досліджуючи мовні явища через культуру маємо змогу не лише глибше пізнати людину як носія глибинних знань та уявлень про світ і життя в ньому, а й з'ясувати

принципи мовної організації національного світогляду, взаємовідносин, подій. Про важливість таких знань свідчать сучасні дослідження української лексики та фразеології родинно-побутових обрядів В. Конобродської, О. Майбороди, Г. Онкович, О. Стішова, О. Тесленко та ін., у яких підкреслено, що ФО вже навіть із зовнішнього боку може сигналізувати про багато культурно-історичних та соціоетнічних характеристик, тому будь-яка спроба долучитися до вивчення їх заслугує на увагу, є перспективною та актуальною. Мета нашого дослідження – з'ясувати, як у фразеології відображено уявлення українців про смерть, які поховальні обрядові дійства лягли в основу тієї чи іншої ФО і які обряди та фразеологізми є актуальними сьогодні.

Ознакою культури українців завжди було і залишається шанобливе ставлення до могил та кладовищ. Таке ставлення зауважуємо у всіх містах і селах; по всій Україні місця поховання дбайливо доглядають, обсаджують деревами та квітами. Очевидно, це пов'язано з тим, що смерть завжди сприймалася людьми як велике горе й водночас вони розуміли її неминучість. Бачення смерті та ставлення до неї було неоднозначним і яскраво відбилось як у поховальній обрядовості, так і в мові. „Похоронні обряди українського народу є сукупністю багатьох явищ, які, з одного боку, заховуються в похоронних звичаях українського народу з надзвичайно давніх часів. А з іншого, – з'явилися у похоронному обряді у відносно пізніші часи, часи історичні, під християнськими й іншими культурними впливами, котрі позначаються і відбиваються на українському похоронному обряді і до наших днів” [3, с. 85]. Поховальна обрядовість – система дій, спрямована на допомогу родині небіжчика в його схороненні, шанування померлого та прилучення до культу пращурів. За народними світоглядними уявленнями, людина мала три субстанції: тіло, душу та дух. Смерть означала відторгнення від тіла як душі, так і духу. Але якщо душа покидала тіло назавжди, то дух нібито міг повернутися до тіла, що вважали неприродним. Такі погляди визначили усі дії поховання померлого, які були спрямовані на успішний перехід душі небіжчика у світ пращурів. Тому поховальні обряди складаються з двох основних частин: *похорону* і *поминок*.

Українська фразеологія фіксує низку фразеологізмів, пов'язаних з поховальними традиціями. Так, наприклад, останнім вогником у житті померлого на цьому світі й першим (провідним) на тому є запалена свічка, яку за традицією вкладають у схрещені на грудях руки покійника: небажано, щоб людина помирала без свічки, оскільки на тому світі, не маючи світила, вона

ходитиме у темряві. Із звичаями запалювання свічок під час поховання перегукуються такі ФО: *нести свічку (світло) тому, хто уже на відході* [7, с. 166] – хтось помер; *уже йому свічка гасне* [картотека автора – далі КА] – скоро смерть; *уже його свічка погасла* [КА]; *свічка (чия) згасла (погасла)* [12, с. 200] – помер хтось; *треба свічки і води, бо вже очі не туди* [2, III, с. 105; 10, с. 549] – вода необхідна для обов'язкового обмивання тіла; зауважимо, що цей фразеологізм має іронічне забарвлення і свідчить про вміння українців з гумором ставитися до найтрагічніших ситуацій (І. Франко коментує цей вираз так: „Напотемки не бачу, де вода, ані не знайду свічки, щоб собі посвітити” [2, III, с. 105]). Фразеологізм *скласти руки* [17, с. 108] із значенням „померти” безпосередньо пов'язаний із звичаєм складати руки на грудях покійника і класти йому в руки запалену свічку. Згадку про обряд складання рук покійникові знаходимо в одному з творів Панаса Мирного: „*Без роду, без пристановища – хоч під тином складай руки*”. Крім складання рук, небіжчикові також закривають очі (по-перше, щоб не виглядав собі нової жертви; по-друге, смерть уявляли як сон, а сплять із заплющеними очима). „*Звідси закривати очі (кому) „перебувати біля постелі помираючого до останньої хвилини”, закрив очі „хто-н. помер”* [12, с. 203], а також *заслати очі, склепити очі, заплющити навіки очі* [9, II, с. 101], *зжмурити вочі* [КА] – „померти”. Покійника зазвичай клали на лаву під образи, звідси й такі ФО: *на лаву лягти* [10, II, с. 25]; *положити на лаву* [14, с. 563]; *під образи лягти* [1, с. 235]; *поправився з покуті на лаву* [14, с. 560]; *як на лавці лижав, тогди жаль прибував; а як з лавки взели, тогди жали відійшли* [2, II, с. 445]; *И жив не любила, и вмер не тужила; и на лавці лежить, и не буду любить* [15, с. 160] і под.

Сучасний фразеологізм з негативною конотацією *ногами вперед виносити* [КА] на позначення померлого виник у зв'язку з таким елементом поховального обряду, як винесення покійника з його хати вперед ногами. Цей звичай бере початок з уявлень про те, що таким чином померлий швидше потрапить до світу пращурів. Цікаво, що ноги небіжчика пізніше обов'язково звали, що донині збереглося у низці ФО з компонентами-назвами взуття, наприклад: *скоро ланті сплетуть; скоро будуть ланті* [12, с. 200] із значенням „бути смертельно хворим”. „Мотивувальну екстралінгвальну ознаку – натягати на ноги покійника спеціальне взуття – віддзеркалюють луг. *купити білі тапки, зав'язати кеди* „померти” [...], можливо, запоріз. *витяжки замовити* „померти” [...]. Луг. *пошити витяжки* „померти” [...] поєднує й семи положення тіла

покійника – воно витягується. Тоді у вислові обрядовий ритуал суміщається з каламбурним обігриванням дієслова” [12, с. 203].

Небіжчика проводжали в останню путь (з дому на кладовище) з усіма почестями (сьогодні, приміром, несуть вінки як один із виявів шани небіжчикові; звідси *вінками пахне* [12, с. 198]. – „про наближення смерті важкохворого”), обов’язково згадуючи добрим словом і бажаючи, щоб душі покійника було легко в іншому світі, а пам’ять про нього на землі жила якнайдовше. Усе це знайшло відображення у таких ФО: *остання путь (дорога)* [7, с. 134] – про похорон когонебудь; *проводжати в далеку (останню) дорогу* [12, с. 200] (порівн. ще мотив дороги в іронічному *Нехай мруть, та нам дорогу труть, а ми сухарів насушим, та й за ними рушим* [15, с. 159]); *нести у вічну хату* [7, с. 115] і *дзвони її виряджають* [7, с. 114] – про померлу, яку несуть на кладовище; *дзвін кличе: нині моє, завтра твоє* [2, I, с. 764]; *вічна пам’ять* [7, с. 33] – побажання, щоб завжди пам’ятали про померлого; *царство йому небесне* [10, II, с. 75] – побажання вічного життя; *[нехай над ним (над обома)] земля [йому] пером (пухом; пухенька буде)* [там само] і *нехай йому легко лежать, землю держать* [14, с. 565] – побажання при шанобливій згадці про померлого. Зауважимо, що такі ж побажання висловлювали (і висловлюють) також на поминках (три дні, дев’ять днів, сорок днів і т.д.). Досить цікавими є фразеологізми, що постали з таких специфічних побажань: *хай вона нашим дітям сниться* [14, с. 565] – небіжку поминають добром і *нехай вона своєму роду сниться* [там само] – так поминають люту, недобру людину.

Труну з померлим уже на цвинтарі забивали цвяхами і на рушниках (на полотні чи й звичайних мотузках) опускали в яму (могілу). Кожен із присутніх кидав по три пригоршні землі з дрібними грошима в могилу, „щоб небіжчик на тому світі міг відкупитися від гріхів” (ці звичаї збережені по всій Україні до цього часу). З могилою (гробом, ямою, домовиною, труною) пов’язані такі ФО на позначення смерті: *загнати в могилу (в гріб)* [10, I, с. 303] – довести когонебудь до смерті; *покласти в сиру землю* [10, I, с. 143] – поховати; *одною ногою в могилі (у гробі)* [16, с. 263; 2, I, с. 640], *від нього вже гробом чути* [2, I, с. 640]; *він сі вже над гробом трісе* [там само]; *до гробу вже му недалеко* [там само] – скоро смерть комусь; *копати могилу* [7, с. 88] – готувати загибель підступним чином; *на краю могили бути* [7, с. 108] – бути близько до смерті; *іти в могилу (в глину)* [4, I, с. 424; КА] – помирати; *взяла могила* [10, I, с. 303] – помер хтось; *зійти в гріб (могілу)* [13, с. 323]; *лягти в яму* [7, с. 56]; *лягти в труну (домовину, гріб, яму,*

могілу) [5, с. 128] – померти; *уже йому яму копають* [4, I, с. 242] – хтось помер або скоро смерть комусь; *домовина по комусь плаче* [КА] – скоро смерть комусь та ін. Цікавм є пояснення І. Франка до виразу *Ей, ви сі тепер на смереку дивите!*: „Дивитися на смереку значить дождити смерті, буцімто роздивляти ту деревину, з якої має бути зроблена домовина” [2, III, с. 166]. Тобто, тут передано наближення смертного часу людини на основі метонімії. Знаходимо й низку ФО, які вказують на звичай упорядкування могил. Наприклад: виникнення фразеологізму *мати хрест у голові* [КА], очевидно, спричинене християнським звичаєм класти хрест на могилі померлого у тому місці, де знаходиться його голова; *ФО піти у вишеньки* [КА], тобто на кладовище, репрезентує традицію садити вишню у головах померлого і под. (пригадаймо рядок з пісні С. Гіги та С. Галябарди, присвяченої пам’яті Н. Яремчука „На могилі моїй посадить молоду яворину...”). Порівн. ще: *Вже му лиш хрест та лопата pomoже* [2, III, с. 370]; *хрест і мотика нас розлучать* [там само]; *либонь и до гробової дошки щастя не дочекався* [15, с. 159] і сучасна клятва *любити до гробової дошки* [КА]; *одну милу в яму, на другу гляну* [15, с. 160]; *грабар найліпший майстер, бо будує хату на віки* [2, I, с. 622]; *гріб тісна хата, але вічна* [2, I, с. 640]; *до гробу того з собов не возьмеш* [там само] та ін.

Обряди поминання теж вплинули, хоча й менше, ніж обряди похорону, на виникнення деяких фразеологізмів, що позначають смерть. Так, приміром, ФО *дихати на ладан* („помирати”) [10, I, с. 303], ймовірно, розвинулась у зв’язку зі звичаєм у поминальні дні обкурювати могили спеціальною ароматичною речовиною – ладаном, щоб відігнати злі сили від душі померлого, хоча В. Ужченко зазначає, що „у головах тяжко хворого звичайно горіла лампадка з ладаном; а тому природним видається метонімічний образ *на ладан дихати* „бути близьким до смерті” [...], *ладаном дихати* [...], пор. заст. *дбати про ладан і домовину* „готуватися до смерті” [12, с. 199]. Саме останній *застарілий* приклад, наведений науковцем утверджує нас у думці, що аналізовані вирази пов’язані безпосередньо з обрядом похорону і поминання. Фразеологізм *правити тризну* [10, II, с. 156] тягнеться ще з язичницьких часів, коли біля могили покійника влаштовували ритуальні ігрища (тризну), а вислів *панахиду правити* [КА] пов’язаний з християнським обрядом (*А дав би Бог милосердний, аби ще нині над тобов панахиду відчитали* [2, II, с. 668] – прокляття, яке, на жаль, можемо почути і сьогодні) та ін.

Отже, зауважуємо досить значну кількість фразеологізмів, що безпосередньо пов’язані з похоронними та поминальними традиціями

українців і мотивовані компонентами на позначення предметів, процесів (*свічка, могила, хрест* і под.) обрядодій. У цілому поховальний обряд, поминки, пов'язані з уявленнями українців про смерть, незважаючи на різні впливи й трансформації, є давнім культурним інститутом народу, який у зв'язку зі зміною життя, вірувань і світогляду допускає проникнення нових елементів. Хоча попри різноманітні зміни більшість з таких фразеологізмів збереглися у своєму первісному значенні до нашого часу, зауважуємо й певні трансформації в семантичній та лексичній структурі вказаних ФО. Так, багато фразеологізмів не задіяні у процесі сучасної комунікації і, як наслідок, або поступово застаріли (тобто, відійшли до пасивного фонду української мови), або починають вживатися у нових контекстах, виконують нові функції, мають нові значення, які часто витісняють старі, зокрема „табуйовані”, значення.

Література

1. Вік живи, вік учись. Українська народна мудрість / Упоряд. І. П. Березовський. – К. : Рад. шк., 1961. – 203 с.
2. Галицько-руські народні приповідки: У 3-х т. / Зібрав, упорядкував і пояснив Др. Іван Франко: 2-е вид. / Наук. ред. С. М. Пилипчик. – Львів : Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2006. – Т. 1. – 832 с.; Т. 2. – 818 с.; Т. 3. – 699 с.
3. Коверець І. Українці: Свята. Традиції. Звичаї / І. Коверець. – Донецьк : Альфа-прес, 2004. – 304 с.
4. Кожолянюк Г. К. Етнографія Буковини / Г. К. Кожолянюк. – Чернівці : Золоті литаври, 2001. – Т. I. – 212 с.; Т. II. – 42 с.
5. Коломієць М. П., Регушевський Є. С. Словник фразеологічних синонімів / М. П. Коломієць, Є. С. Регушевський. – К. : Рад. шк., 1988. – 200 с.
6. Лозко Г. Українська Рідна Віра // <http://www.redkyb.ru/lozko/vira.html>
7. Маковій Г. П. Затоптаний цвіт. Народознавчі оповідання / Г. П. Маковій. – К. : Український письменник, 1993. – 203 с.
8. Моторин Н. М., Невский Н. А. Программа для изучения бытового православия (восточно-европейский религиозный синкретизм) / Н. М. Моторин, Н. А. Невский. – Л. : Изд-во АН СССР, 1930. – 163 с.
9. Словарь української мови. Упорядкував з додатком власного матеріалу Борис Грінченко. В 4 т. / НАН України. Ін-т української мови. – Т. I. – К. : Наук. думка, 1996. – 495 с.; Т. II. – К. : Наук. думка, 1996. – 588 с.; Т. III. – К. : Наук. думка, 1996. – 516 с.; Т. IV. – К. : Наук. думка, 1997. – 616 с.
10. Удовиченко Г. М. Фразеологічний словник української мови / Г. М. Удовиченко. – К. : Вища шк., 1984. – Т. I. – 303 с.; Т. II. – 384 с.
11. Ужченко В. Д. Народження і життя фразеологізму / В. Д. Ужченко. – К. : Радянська шк., 1988. – 279 с.
12. Ужченко В. Д., Ужченко Д. В. Фразеологія сучасної української мови : Навч. посіб. / В. Д. Ужченко, Д. В. Ужченко. – К. : Знання, 2007. – 494 с.
13. Українські народні пісні в записах Осипа та Федора Бодяньських. – К. : Наук. думка, 1978. – 323 с.
14. Українські народні прислів'я та приказки. Дожовтневий період / Упоряд. Бобкова В., Багмут Й., Багмут А. – К. : Державне вид-во художньої літератури, 1963. – 791 с.
15. Українські приказки, прислів'я и таке инше. Збірники О. В. Марковича и других / Спорудив М. Номис. – С.-Петербург, 1864. – VII, 304, XVII с.
16. Українські прислів'я, приказки та порівняння з літературних пам'яток / Упоряд. М. М. Пазяк. – К. : Наук. думка, 2001. – 392 с.
17. Усна народна творчість / За ред. Поліщук Ф. М. – К. : Вища шк., 1978. – 127 с.
18. Kultura Polski średniowiecznej: XIV — XV w. / Red. B. Geremek. — Warszawa : Wydawnictwo naukowe PWN, 1997. — S. 422.

Статья посвящена анализу возникновения и современного функционирования украинских фразеологизмов, связанных с представлениями о смерти и обрядом погребения. Указано, что в этих единицах тесно переплетено христианское и дохристианское мировоззрение украинцев, а в ряде случаев отображены конкретные обрядовые действия.

Ключевые слова: фразеологизм, обряд погребения, традиция, обычай.

The article explains the main aspects of the history of development and of the funeral. The author studies the disappearance of particular ceremonial fixed phrases from the active Ukrainian speech, and the origin and spread of new ones.

Key words: phraseologies, ceremonial, funeral, tradition, custom.